

De democratische revolutie van bovenaf?

Over het paars-groene enthousiasme voor volksraadplegingen en interactieve beleidsvoering

► *Patrick Stouthuysen*

— 1 —

Zowel in het Vlaamse als federale regeerakkoord van de paars-groene coalities wordt opmerkelijk veel aandacht besteed aan het betrekken van de burgers bij de politiek. In de Vlaamse regeringsverklaring staat: "In afwachting van de invoering van het bindend referendum en het volksdecreet wordt het consultatief referendum ingevoerd om de burgers nauwer bij het beleid te kunnen betrekken. De Vlaamse regering verbindt er zich alvast toe de uitslag van deze referenda te respecteren." Het federale regeerprogramma zit op dezelfde lijn: "De burgers willen meer inspraak in het beleid. Zij wensen ook aan de belangrijke maatschappelijke en politieke debatten deel te kunnen nemen. Om aan deze verzuchtingen tegemoet te komen, dient de rechtstreekse democratie te worden versterkt." Verder luidt het dat "de Regering de mogelijkheden om volksraadplegingen te houden of in te voeren gevoelig zal uitbreiden en dit op verschillende niveaus. De meerderheidspartijen verbinden er zich toe om rekening te houden met de uitslag van deze volksraadplegingen. In deze context en binnen bepaalde perken zal de Regering eveneens werk maken van de opwaardering en modernisering van het petitieright tot een volksinitiatief."

Het lijkt er haast op dat de paars-groene bewindvoerders een democratische revolutie van bovenaf willen doorvoeren. Wat dit onderwerp betreft lopen de politici onmiskenbaar op de samenleving vooruit. Je kan immers bezwaarlijk argumenteren dat er onder de bevolking een grote vraag leeft om meer bij de politiek te worden

betrokken. De paar lokale experimenten met volksraadplegingen geven alleszins niet aan dat er een wonderlijk enthousiasme bestaat voor rechtstreekse democratie. Vorige zomer werd in Mechelen-Zuid een referendum gehouden over de toekomst van een wijk waarvan de leefbaarheid door de uitdijende industrie ernstig werd bedreigd. De inzet was groot: de bewoners konden een keuze maken uit vier scenario's, gaande van het behoud van de huidige woonzone tot de onteigening van meer dan honderd woningen. Dat uiteindelijk goed tweehonderd van de zeventienhonderd stemgerechtigde wijkbewoners – iets minder dan dertig procent – aan de raadpleging deelnamen werd merkwaardig genoeg als een succes beschouwd (De Standaard, 25 juni 2001). In de recente volksraadpleging in het Limburgse Peer, waar het over de verkeerssituatie en de mobiliteit ging – toch ook geen onbelangrijke en esoterische onderwerpen – was iedereen tevreden met een opkomst van goed vijfendertig procent (De Standaard, 14.01.2002). Wanneer in landen waar geen stemplicht bestaat bij gewone verkiezingen de opkomst minder dan veertig procent bedraagt, spreken we – terecht – van een democratisch deficit.

De parsese bewindvoerders zijn overigens niet de enigen die vandaag een merkwaardige democratische ijver aan de dag leggen. Nogal wat nieuw aangetreden lokale besturen verklaren zich ook grote voorstanders van, zoals dat in het jargon heet, "interactief beleid". Heel wat burgemeesters en schepenen laten weten dat ze op zoek zijn naar nieuwe manieren om burgers bij het beleid te betrekken. In de meeste grote steden wordt

inmiddels werk gemaakt van “wijkoverleg” en “bewonersbetrokkenheid”. De bestaande buurtcomités en het buurt- en opbouwwerk, die vaak decennia lang werden weggehoond als ze het over participatie hadden, worden nu in snelheid gepakt. Regenten worden van de ene dag op de andere overtuigde democraten. Hoe komt dat? Waarom werpen vandaag precies de bewindvoerders – die er in regel toch niet van houden dat burgers hen op de vingers kijken – zich op als de voorvechters van inspraak en betrokkenheid?

Het spreekt vanzelf dat goede initiatieven niet aan waarde verliezen omdat ze door de verkeerde mensen worden naar voor gebracht of omdat er twijfel bestaat omtrent de oprechtheid of de goede bedoelingen van diegenen die ze propageren. Het feit dat, zoals ik zo meteen zal argumenteren, de paars-groene coalitie zich om de verkeerde redenen achter de zaak van de directe democratie schaaft, mag uiteraard geen argument zijn om de zinvolheid van inspraakprocedures of volksraadplegingen in vraag te stellen. Belangrijker is evenwel dat er nogal wat bedenkingen kunnen worden gemaakt bij de praktijk van de verschillende vormen van directe democratie of interactief beleid die vandaag her en der worden ingevoerd. Veel democratische vernieuwingsinitiatieven zijn immers niet zo goed doordacht. Daardoor bestaat het risico dat nogal wat van die initiatieven met ernstige problemen gaan worden geconfronteerd; problemen die zich dan op termijn tegen de hele democratiseringsbeweging kunnen keren. In wat volgt formuleer ik een paar bedenkingen omtrent de status en de representativiteit van inspraak en participatie en omtrent de verwachtingen die je onvermijdelijk in het leven roept wanneer je mensen naar hun mening vraagt.

— 2 —

Het hedendaagse streven naar participatie, betrokkenheid en interactief beleid vindt in belangrijke mate zijn oorsprong in het debat over de veronderstelde kloof tussen burger en politiek. De metafoer van de kloof werd in de vroege jaren negentig gepopulariseerd door de toenmalige liberale oppositie. In 1991 publiceerde Guy Verhofstadt zijn eerste Burgermanifest: een onooglijk

boekje, van nauwelijks zestig bladzijden, dat niettemin de toon zette voor de politieke debatten van het komende decennium (Blommaert, 2001). Verhofstadt maakte de “kloof tussen burger en politiek” tot het voornaamste oppositiethema van zijn partij. De roomsrode regering werd afgeschilderd als zijnde de handlanger van de zuilen. Die zuilen, argumenteerde Verhofstadt, waren verworden tot politieke concerns die de staat “koloniseerden”, de politiek “manipuleerden” en geen rekening hielden met met “wat de mensen écht willen”. De remedie was al even rechttoe-rechtaan: de “burgerdemocratie”. Burgers moesten het recht krijgen zich via referenda rechtstreeks uit te

De “kloof” is, zoveel moet

duidelijk zijn, een bepaalde

interpretatie van de

werkelijkheid, geen

ondubbelzinnig vastgesteld feit.

spreken over de belangrijke politieke kwesties. Na de verkiezingsuitslag van 24 november 1991, de eerste der Zwarte Zondagen, werd Verhofstadts analyse in termen van “de kloof tussen burger en politiek” door de pers overgenomen als het dominante interpretatiekader om het verlies van de traditionele partijen en de opmars van extreemrechts te

duiden (Verkouter, 1994). Sindsdien hoor je na elke verkiezing dezelfde conclusie: de burger en de politiek staan te ver van elkaar, het vertrouwen in de politiek moet worden hersteld. De paars-groene coalitie nam die interpretatie van de feiten over en maakte ze tot de leidraad van haar regeerprogramma.

De “kloof” is, zoveel moet duidelijk zijn, een bepaalde interpretatie van de werkelijkheid, geen ondubbelzinnig vastgesteld feit. Enkele vooraanstaande politicologen uit de Lage Landen hebben trouwens vrij overtuigend een groot deel van de beweringen over de veronderstelde kloof weerlegd (van Gunsteren & Andeweg, 1994; Deschouwer, 1998). Als je de indicatoren die meestal worden gehanteerd als bewijs voor de kloof – de teruglopende politieke participatie, de afnemende interesse voor politiek, het gebrek aan vertrouwen in de instellingen – grondig bekijkt, blijkt het allemaal nogal mee te vallen. In het beste geval vind je in de publieke opinie een aantal conjunctureel te verklaren ups en downs: van lineair dalende trends is geen sprake. Mensen participeren niet minder dan vroeger aan de politiek, alleen doen ze dat niet langer op dezelfde manier. Uit Nederlandse onderzoek blijkt dat in de loop van de jaren negentig het aantal mensen dat verklaart geïnte-

resseerd te zijn in de politiek zelfs gestaag toenam. Waarom vond het beeld van de kloof dan zo'n bijval en dan vooral bij politici?

Veel heeft wellicht te maken met het feit dat we voor één indicator van de veronderstelde kloof ondubbelzinnig bevestiging vinden: de teruglopende partijlidmaatschappen. In een recent artikel hebben de politicologen Peter Mair en Ingrid van Biezen voor een aantal landen de trends in kaart gebracht (Mair en van Biezen, 2001): zie tabel.

Land	Periode	Partijlidmaatschappen: verandering in %
Frankrijk	1978-1999	-64,59
Italië	1980-1998	-51,54
Verenigd Koninkrijk	1980-1998	-50,39
Noorwegen	1980-1997	-47,49
Finland	1980-1998	-31,67
Nederland	1980-2000	-31,67
Oostenrijk	1980-1999	-30,21
Zwitserland	1977-1997	-28,85
Zweden	1980-1998	-28,05
Denemarken	1980-1998	-25,52
Ierland	1980-1998	-24,47
België	1980-1999	-22,10
Duitsland	1980-1999	-8,95
Portugal	1980-2000	+17,01
Griekenland	1980-1998	+166,67
Spanje	1980-2000	+250,73

Deze cijfers behoeven vermoedelijk weinig commentaar. In elk van de gevestigde Europese democratieën daalt het partijlidmaatschap vrij spectaculair. Deze dalende trend volgt trouwens op een reeds voor een eerdere periode in kaart gebrachte en eveneens dalende tendens (Katz en Mair, 1992). Alleen de nieuwe Zuid-Europese democratieën lijken aan deze trend te ontsnappen; het gaat hier echter om nieuwe partijen, die in een vorig decennium meestal van nul zijn begonnen. Uit ander onderzoek weten we dat bovendien ook de kiezers minder partijtrouw zijn geworden. In nagenoeg alle Westerse democratieën neemt het percentage burgers af dat een gevoel van partijbinding zegt te hebben. In de West-Europese landen is het aantal partijleden als percentage van het electoraat gedaald van een gemiddelde van 9,8

procent in 1980 tot slechts 5,7 procent op het einde van de jaren negentig. Dat is op goed twintig jaar een halvering (Mair, 2000). De conclusie dringt zich op: als er al sprake is van een kloof, dan is dat er vooral één tussen de burgers en de politieke partijen.

Partijen vormden traditioneel de link tussen politici en de samenleving. Politici begaven zich op partijbijeenkomsten onder hun achterban en hoorden zo wat in de samenleving leefde. Omgekeerd merkten ze op partijvergaderingen wat de basis van hun voorstellen vond en in welke mate beleidsmaatregelen ook door de samenleving werden gedragen. Met de teloorgang van de partijlidmaatschappen gaat ook deze maatschappelijke functie verloren. Vandaar dat politici op zoek gaan naar wat Jean-Luc Dehaene wel eens *interfaces* noemde, plekken waar de agenda's van de politiek en van het publiek aan elkaar kunnen worden getoetst. Het enthousiasme bij politici voor *focus groups*, opiniepeilingen, voor referenda, inspraakorganen en nieuwe vormen van participatie valt aldus te verklaren: de politiek is afgesneden van zijn traditionele informatiebronnen en gaat op zoek naar alternatieven. Vaak liggen er dan ook in hoofdzaak instrumentele motieven aan de grondslag van de hele democratisering-van-bovenaf-beweging. Het gaat het er bijvoorbeeld om burgers de kans te geven stoom af te laten, om te anticiperen op toekomstige problemen door inspraakrondes te organiseren, en vooral, om te horen wat onder de bevolking leeft om zo een draagvlak te vinden voor het te voeren beleid. Agalev-volksvertegenwoordiger Dirk Holemans, zelf indiener van een reeks wetsvoorstellen die de burger beter bij het beleid willen betrekken, formuleert het als volgt: "Als men de burger bij aanvang bij een beslissing betreft en luistert naar zijn ideeën, vermijdt men gerechtelijke procedures achteraf. Dat zal uiteindelijk tijdswinst opleveren." (De Morgen, 29.01.02)

— 3 —

Politici storten zich vandaag met het enthousiasme van nieuwe bekeerlingen op directe democratie en interactieve beleidsvoering. Over hoe die democratische experimenten er in de praktijk zullen uitzien blijft men nogal vaag. Nochtans kan het in die praktijk behoorlijk fout lopen. In de jaren zeventig van de vorige eeuw vormden inspraak en participatie de belangrijkste strijd-

punten van de toenmalige ontvoeringsbewegingen. Die bewegingen stonden overigens een stuk kritischer tegenover de democratische praktijk. Zo was men zich ten zeerste bewust van het mogelijk manipulatief karakter van veel inspraakprocedures. Dat inzicht lijkt vandaag wel verloren gegaan. Zo vind je in oude handboekjes voor vormingswerkers steevast iets over de "participatieladder", een door de Amerikaanse activiste Sherry Arnstein bedacht pedagogisch hulpmiddel om de kritische zin ten aanzien van inspraakprocedures aan te scherpen (Arnstein, 1969). Arnstein onderscheidde een achttal participatievormen, die ze klasseerde van minder tot meer democratisch. Onderaan de ladder stonden dingen als het vrijblijvend zijn oor te luister leggen bij de bevolking. Enige tredes hoger vind je het verstrekken van informatie, het consulteren van burgers en het organiseren van inspraakprocedures. Bovenaan de ladder gaat het dan om het samenwerken van de overheid met de burgers, waarbij de burgers respectievelijk de rol krijgen toebedeeld van erkend mede-belanghebbende, van grootste belanghebbende of van opdrachtgever.

Waar plaats je de talloze nieuwe democratische initiatieven? Vandaag heeft men het over dingen als wijkoverleg, bewonerscongressen, wijkdagen, stadspanels, kwaliteitspanelen, toekomstdebatten en scenarioworkshops op wijkniveau, lokale teledebatten, interactieve websites, interactieve projectontwikkeling, buurtbeheer en burgerjury's (Tops, 1999). In het beste geval reiken deze maatregelen tot het niveau van de klassieke inspraakprocedures, adviesraden en hoorzittingen. Vaak gaat het evenwel om niet meer dan het vrijblijvend zijn oor te luister leggen bij wat in de samenleving leeft. Dat geldt voorlopig overigens ook voor de volksraadplegingen, die evenmin een bindend karakter hebben. In alle gevallen geven politici burgers de kans om hun mening bekend te maken, maar behouden ze voor zichzelf het recht te beslissen of er met die meningen al dan niet rekening wordt gehouden. De status van nogal wat van deze democratische experimenten zal uiteindelijk worden bepaald door de goodwill van de betrokken politici. Als de politiek er om een of andere reden geen zin meer in heeft, of er geen middelen meer voor vrijmaakt, valt de zaak stil, bij ontstentenis van een wettelijke omkadering. Eén van de lessen uit de vroegere ervaringen met

*de nieuwe vormen van
democratie zullen het best
werken, daar waar ze het
minst nodig zijn.*

zich vandaag overtuigd en met de beste bedoelingen engageren, zich na verloop van tijd bekocht zullen voelen.

Nog zo'n praktisch probleem is de representativiteit van nieuwe democratische initiatieven. In het algemeen kan je er vanuit gaan dat hoe meer participatie men van mensen vergt, hoe minder representatief de participanten zullen zijn. Hoe meer er bijvoorbeeld vergaderd moet worden, of hoe meer het er op aan komt zijn gedachten onder woorden te brengen voor een publiek, hoe groter de kans is dat de zaak gemonopoliseerd zal worden door de hoger opgeleiden, de meer verbaal ingestelden, de vergadertijgers. De idee van interactieve beleidsvorming drijft op de fictie dat als je een hoop mensen bij mekaar brengt, je wel zicht krijgt op wat in de desbetreffende gemeenschap leeft. Dat is natuurlijk niet zo: als je een willekeurige groep burgers bevraagt komt er niet automatisch iets als het algemeen belang boven drijven. Wie deelneemt aan een inspraakprocedure of volksraadpleging spreekt niet noodzakelijk voor een hele straat, buurt of wijk. Mensen hebben verschillende belangen en ongelijke machtsposities: sommigen zijn beter dan anderen in staat om voor zichzelf op te komen en meestal zijn het de zwaksten die het minst van zich laten horen. Als democratische overheid moet je daar rekening mee houden en desgevallend voor tegengewicht zorgen.

Vormen van directe democratie en overleg kunnen gemakkelijk gemanipuleerd worden door goed georganiseerde minderheden. Wie er de tijd, middelen en energie voor over heeft kan een hele inspraakprocedure naar zijn hand zetten, bijvoorbeeld door consequent naar alle vergaderingen te gaan, voortdurend het woord te nemen en steevast tot de laatste man of vrouw te blijven. Als overheid moet je dat proces bewaken en bijsturen. Sommige groepen zal je moeten ondersteunen of extra begeleiden om zeker te zijn dat ook hun stem wordt gehoord. Je zal ook oog moeten hebben voor de manier waarop je overleg organiseert. Vergadermethodes zijn niet neutraal, zelfs het

tijdstip waarop je een vergadering laat doorgaan heeft gevolgen voor wie er aanwezig zal zijn. Inspraak en participatie vergen een goede omkadering en professionele begeleiding. Nogal wat hoorzittingen ontwaarden in scheldpartijen en wederzijdse beschuldigingen. Als je daar als inrichtende overheid allemaal geen aandacht voor hebt, vraag je om problemen en kan je er donder op zeggan dat je mensen gaat ontgoochelen.

De nieuwe democratische experimenten van inspraak en overleg veronderstellen bij alle betrokkenen een cultuur van open communicatie. Dat is misschien het meest paradoxale van de hele toestand: de nieuwe vormen van democratie zullen het best werken, daar waar ze het minst nodig zijn. In gemeenten waar de tegenstellingen en spanningen beperkt zijn, vormen inspraak en participatie geen probleem. Daar waar de verhoudingen evenwel gepolariseerd zijn en waar de politiek het contact met de burgers is verloren, zal overleg uiterst moeizaam verlopen en mogelijk de spanningen zelfs nog doen toenemen. In Antwerpen werden de afgelopen jaren op nogal wat plaatsen bewonersoverleg en hoorzittingen systematisch verpest door de aanwezigheid van Vlaams-Blok-sympathisanten die consequent en systematisch elke goede werking onmogelijk maakten, de sfeer verzuurden en de aanwezigen opjutten tegen het gemeentebestuur. Na verloop van tijd hadden zelfs de daartoe aangestelde participatiemedewerkers het gevoel dat ze eigenlijk meespeelden in een farce waar alleen het Blok beter van werd. Wat doe je dan?

Interactieve beleidsvorming staat of valt bij goede afspraken en blijvende engagementen. In Antwerpen voelen de nieuwe districtsraden en -besturen zich vandaag niet gebonden door wat uit eerder bewonersoverleg als aandachtspunten bovendreef. Hoe moet je dan verder? In het algemeen begin je als overheid best niet met interactieve beleidsvorming als je niet zeker bent dat ook het ambtelijke en bestuurlijke apparaat de zaak ernstig neemt. Als overheid moet je niet alleen ten aanzien van de burgers best zo duidelijk en concreet de contouren omschrijven waarbinnen mensen kunnen meepraten, meebeslissen of meewerken aan de ontwikkeling van hun stad of wijk. Ook ten aanzien van je eigen diensten moet je zo ondubbelzinnig mogelijk de verhoudingen vastleggen. Wanneer je mensen raadpleegt en om hun mening vraagt, schep je automatisch verwachtingen.

Als blijkt dat je als politicus, bijvoorbeeld omdat de administratie niet mee wil of traag werkt, die verwachtingen niet kan inlossen, keert zich dat uiteindelijk tegen de politiek en de inspraakprocedures. Raadplegingen kunnen daarom nooit vrijblijvend zijn.

Experimenten met directe democratie kunnen goed fout lopen bij een onoordeelkundige aanpak. Vandaag worden in zeven haasten een hele reeks maatregelen doorgevoerd die de burger dichter bij de politiek moeten betrekken. Net zoals dat het geval is voor de voorstellen voor de herziening van het kiesstelsel of voor het rechtstreeks verkiezen van burgemeesters, heb je ook hier niet het gevoel dat de ideeën ook op hun praktische consequenties werden getoetst. Neem bijvoorbeeld het voorstel van Agalev-parlementslid Dirk Holemans om burgers de kans te geven via verzoekschriften punten op gemeentelijke agenda te laten zetten. Hoe onderscheid je bijvoorbeeld relevante van minder relevante vragen? Hoe vermijd je dat de eeuwige querulanten de hele zaak monopoliseren? Hoe voorkom je dat oppositiepartijen hiervan misbruik maken om de gemeenteraad plat te leggen? Hoe vermijd je dat gemeenteraden eindeloos zullen aanslepen? Mijn vrees is dat veel van de nieuwe democratische experimenten op dat soort praktische kwesties zullen stuklopen en zich daardoor als een boemerang tegen de politiek en uiteindelijk de democratie zullen keren.

— 4 —

Het streven om allerhande nieuwe vormen van inspraak en overleg door te voeren vindt zijn oorsprong in de metafoer van de kloof tussen burger en politiek. Misschien vond dat beeld van de kloof zo'n bijval bij de politieke elite omdat het suggereert dat de problemen weliswaar ernstig, maar zeker niet onoverkomelijk zijn. Enerzijds laat het toe te concluderen dat de politiek in essentie goed bezig is, maar met een imago-probleem zit: de burgers weten niet waar de politiek mee bezig is of hebben een fout beeld van wat de politiek kan of mag. Anderzijds laat het de conclusie toe dat er bepaalde verzuchtingen onder de bevolking leven die de politiek te laat of onvoldoende oppikt. In beide gevallen is het voor de hand liggende antwoord communicatie: de politiek moet zich beter verkopen en er moeten nieuwe kanalen worden gevonden waarlangs wat onder de bevolking leeft

ook tot bij de politiek geraakt. Vandaar het geloof in de remediërende kracht van inspraakprocedures, overleg- en participatierondes, volksraadplegingen, referenda en interactieve beleidsvoering.

De vraag is evenwel of er niet iets veel fundamenteelers aan de hand is. De metafoor van de kloof suggereert dat de politiek hooguit met een probleem van legitimiteit zit. Je kan evenwel argumenteren dat de politiek in groeiende mate met een veel nijpender probleem van effectiviteit krijgt te maken. Het politieke bestel wordt met zijn structurele begrenzingen geconfronteerd. Het slaagt er niet in afdoende antwoorden te formuleren ten aanzien van problemen van veiligheid, milieu, armoede, ongelijkheid en economische onzekerheid. Steeds vaker doen zich situaties voor waar de politiek, binnen de smalle marges waarbinnen zij vandaag opereert, zich machteloos moet bekennen. In zo'n gevallen helpt communicatie niet meer.

Na de eerste der Zwarte Zondagen, de verkiezing van 24 november 1991, gaf SP-voorzitter Frank Vandenbroucke een groep academici en mensen uit de partijpolitieke praktijk de opdracht een analyse te maken van de stembusuitslag. Een groot deel van het rapport ging uiteraard over het profiel van de Vlaams-Blok-kiezers. Het rapport had het over "wanhoopsracisme". Het stemmen voor het Blok werd verklaard "als uiting van algemeen-maatschappelijke verwaarlozing, als compensatie voor de uitstoting en het sociaal isolement" waarvan mensen het slachtoffer zijn. Concreet ging het dan over de onzekere arbeidspositie, de bedreigde koopkracht, het uit elkaar vallen van het sociaal weefsel. In het rapport werd lang stilgestaan bij het voorbeeld van de Seefhoek, één van de "probleemwijken" in Antwerpen-Noord, eertijds een socialistisch bolwerk, nu een wingewest voor het Blok. (Huyse, 1992).

In de volgende tien jaar werd in Antwerpen-Noord druk geëxperimenteerd met bewoners-overleg, wijkoverleg, hoorzittingen en zelfs met een bewonerscongres. Alle belangrijke lokale en nationale politici zijn in de wijk op bezoek geweest en hebben er hun oor te luister gelegd. In januari 2002 trokken de bewoners van Antwerpen-Noord evenwel opnieuw aan de alarmbel. De toestand was er ondanks alle informatierondes en overlegstructuren alleen maar erger op geworden (De Standaard, 20.01.02).

Nogal wat nijpende maatschappelijke problemen zijn dan ook geen kwestie van signalen die niet worden opgevangen of van een te overbruggende kloof. Vaak gaat het uiteindelijk om de onmacht van de politiek om maatschappelijke ontwikkelingen te sturen, om onduidelijke en tekortschieterende bevoegdheden, om ontoereikende middelen. Inmiddels weigeren in sommige Antwerpse districten burgers en lokale politici deel te nemen aan een zoveelste ronde van wijkoverleg. De overheid weet inmiddels wel wat de problemen zijn, stellen ze. Het gaat er nu om ze ook daadwerkelijk aan te pakken ...

BIBLIOGRAFIE.

- Arnstein, Sherry, 1969, A Ladder of Citizen Participation, *Journal of the American Institute of Planners*.
- Blommaert, J., *Ik stel vast. Politiek taalgebruik, politieke vernieuwing en verrechtsing*, Uitg. Epo, Antwerpen, 2001.
- Deschouwer, Kris, 1998, Op verkenning in de kloof, pp. 77-100, in Elchardus, Mark (ed.), *Wantrouwen en Onbehagen. Over de vertrouwens- en legitimiteitscrisis*, VUBPress.
- Huyse, Luc, e.a. 1992, *24 november 1991. De betekenis van een verkiezingsuitslag*, Kritak, Leuven.
- Katz, Richard S. en Mair, Peter (eds.), 1992, *Party Organizations: a Data Handbook*, Londen, Sage.
- Mair, Peter, 2000, De toekomstmogelijkheden van politieke partijen, links en de democratie, *Socialisme en Democratie*, 12, p. 554-564.
- Mair, Peter en van Biezen, Ingrid, 2001, Party Membership in Twenty European Democracies, 1980-2000, *Party Politics*, 7, p. 5-22.
- Suykens, Mark, Betekenis van de georganiseerde inspraak voor de lokale samenleving, in Baert, Herman, *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen*, Brugge, Die Keure, p. 293-304.
- Tops, P.W. e.a., 1999, *Omtrent Interactieve Besluitvorming. Een inventariserend onderzoek naar nieuwe vormen van politieke participatie in de 'alledaagse democratie'*, Centrum voor Recht, Bestuur en Informatisering, Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.
- van Gunsteren, Herman en Andeweg, Rudy, 1994, *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek*, Aramith Uitgevers, Haarlem.